

Prøveforelesning nr. 1

Om straffeinstitusjon og fengsel

Av Yngve Hammerlin

17.6. 2008-06-04/© Yngve Hammerlin (både tekst og illustrasjoner)

Forelesningsoppgave

Kan en straffeinstitusjon ha et innhold som gjør at dens trekk som straffeinstitusjon tones sterkt ned og eventuelt forsvinner?

Fins det eksempler på slike institusjoner, hva er eventuelt deres hovedtrekk?

Er det i så fall rimelig å kalle dette fengsel?

Problemavklaring

I utgangspunktet må jeg foreta visse tematiske avklaringer. Jeg betrakter **straffeinstitusjon** som et samlebegrep for forskjellige organiserte former for straffegjennomføring, og som dekker ulike og varierte straffeformer og straffegjennomføringsoppgaver. I formålet med straffen legges til veie ulike sanksjons- og funksjonsformer. Kriminalomsorgen dekker et straffeinstitusjonelt spekter fra de totalitære frihetsberøvende straffeinstitusjoner med høyt sikkerhetsnivå og de åpne og lite fengselsaktige institusjoner med lavere sikkerhetsnivå - til for eksempel samfunnsstraff og nå elektronisk overvåking. Den 1. januar 2002 ble sikringsinstituttet i Straffelovens § 39 erstattet med særreaksjonene forvaring, tvungen omsorg og tvunget psykisk helsevern.

Sosiologisk sett anvendes også **institusjonsbegrepet** vidt eller begrenset – alt fra et etablert sett av normer eller atferdsmønstre, til – som det heter i Norsk Samfunnsleksikon: ”et sosiomaterielt apparat til å utføre og regulere angjeldende praksis”¹.

Det er vanskelige spørsmål som skal problematiseres på 45 minutter; jeg har derfor snevret inn straffeinstitusjonen til bare å omfatte fengsel: Problemstillingen blir da denne: *Er det mulig at **fengselinstitusjonen** kan ha eller få et innhold som gjør at dens trekk som straffeinstitusjon tones sterkt ned og eventuelt forsvinner? Fins eksempler på slike fengselsinstitusjoner, hva er eventuelt deres hovedtrekk? Til sist spørres det om det i så fall er rimelig å kalle dette fengsel?* En kritisk analytisk refleksjon forutsetter noen innledende avklaringer om nåværende fengselsinstitusjonsutvikling i Norge og i forhold til

¹ Pål Repstad i Norsk Samfunnsleksikon (1993). Oslo: Pax, s. 175.

fangebehandling, fange- og menneskesyn. De kritiske refleksjonene jeg foretar har en normativ tilnærming og de utopiske innspillene som presenteres må ses på som *ansatser til videre tenkning*.

Fengselssystemets utvikling

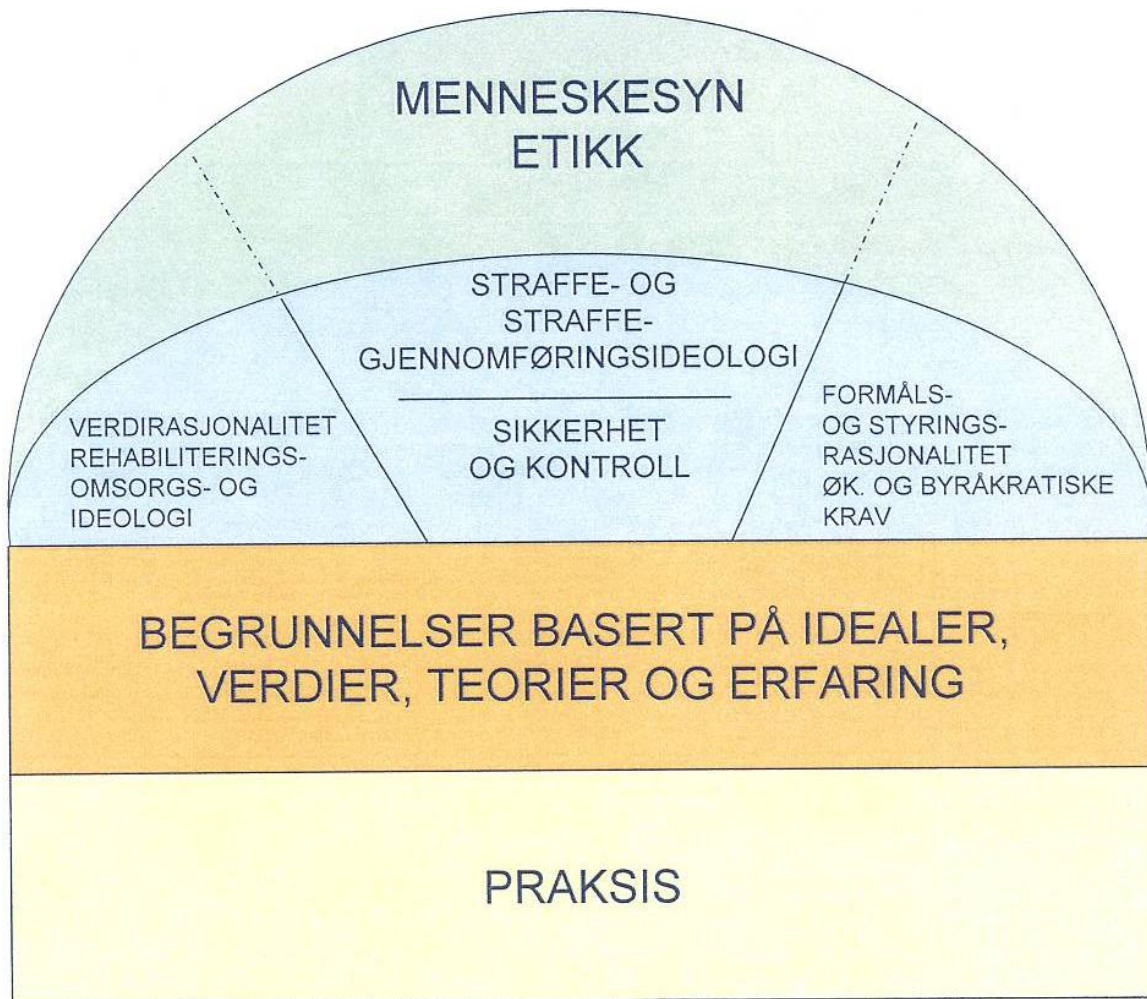
Fengslene betrakter jeg altså som undernivåer av straffeinstitusjonssystemet. Fengsel har et særtrekk ved at samfunnets frihetsberøvende straff gjennomføres der. Represjonsideologisk sett, og som total institusjon, har fengselssystemet en rigid og kompakt maktstruktur. Virksomheten er styrt av straffens formål, straffegjennomføringen og sikkerhetskrav. Vi kan slå fast at *organisatorisk* og *administrativt* er det skjedd visse endringer: Kriminalomsorgen er blitt regionalisert og opererer på tre nivåer – det sentrale, det regionale og det lokale. Moderne organisasjonsprinsipper gjennomføres, og prinsippet om en 'verdibasert lærende organisasjon' er styrket. Fengselssystemet kan også vise til et formmessig mangfold – fra de mest totale/totalitære og repressive systemene, til de mest åpne og lite fengselsaktige. Det arbeides med det metodiske innholdet og ulike behandlings-, påvirknings-, disiplinering- og rehabiliteringstiltak. Fengselssystemet og friomsorgen er organisasjonsmessig samlet på en annen måte, og nye metoder i fangebehandlingen er iverksatt. Betjentutdannelsen er under betydelig utvikling og på mange måter modernisert. For tida kan norsk kriminalomsorg analytisk sett deles opp i tre dominerende ideologiske grunnpilarer:

- 1) Straffeideologien;
- 2) Rehabiliterings- og omsorgsideologien;
- 3) Systemets og fengselsproduksjonens formålsrasjonelle målsettinger og styringsideologi. (se figur).

Også motsetningsforholdet mellom straff og behandlings- eller rehabilitering er tydelig. Etter min mening kan følgende spor avdekkes i utviklingen: i) Det sikkerhetsorienterte perspektivet styrkes og effektiviseres; ii) det rehabiliteringsorienterte perspektivet preges av et større mangfold av tilbud i og utenfor fengslene.

Tendens og utviklingsspor 1

For det første: Det er i dag vilje til mer bruk av fengsel. Fangebefolkningen er i dag på 3300 sammenliknet med 1800 på tidlig 1980-tallet. Dernest: Det vises også mer vilje til en strengere straffegjennomføring, økt kontroll og sikkerhet som preger innholdet i alle fengselsformene. Fengselspolitisk, fengselsideologisk og fengselsfaglig framheves sikkerheten som et førende element, og det satses

©1994/2007 Y. Hammerlin/E. Larsen

kompetansemessig og teknisk for å gjøre sikkerhetssystemet enda mer effektivt. Dette gjøres både åpent og direkte og gjennom mer raffinerte metoder. Internt utvikles det nye informasjons- og registreringssystemer, og informasjonsutvekslingen mellom kriminalomsorgen, politiet og påtalemyndigheten tilstrebes [rutinemessig og teknisk sett] forbedret (jf. INFOFLYT). Ved så massive innsatser i forhold til sikkerhet og kontroll står man i fare for å styrke institusjonens totalitære maktstrukturer og repressive trekk – dermed også fangenes tapliste, den fengselsinstitusjonelle lidelsesproduksjonen og fengselskadene. Belastningen kan bli stor for både fanger og betjenter. Ikke bare det. Visse straffegjennomføringskrav rettes mot overføringsinstitusjoner: Ved overføring til en annen institusjon (§ 12), påvirkes oppholdet i denne også av visse krav fra fengselsvesenet slik at personen ikke likestilles helt de andre klientenes oppholdsbedingungen. Dette gjelder for eksempel permisjoner.

En repressiv og kontrollorientert fengselspolitikk formes og legitimeres ikke bare ved fengselssystemets behov for indre kontroll og sikkerhet. Sikkerhetstenkningens ideologiske og praktiske funksjon har fått en videre faglig, politisk, symbolsk og ideologisk legitimitet. Tidsånden – begrunnet blant annet ved ”samfunnets trygghet”, ”den offentlige forargelsen”, ”nulltoleranse” og populismens pønale logikk - gir ytterligere symbolsk næring til bruk av strengere regimer, hardere straffer og mer omfattende sikkerhetsinnsatser mot enkelte. Samfunnsbeskyttelse er hovedbegrunnelsen for det². Den repressive toleransen styrkes også gjennom en kriminalpolitisk metafysisk abstraksjon som kan kalles ”den alminnelige rettsbevissthet og rettsfølelse”. Den brukes som en begrunnet motforestilling til for milde straffer og for milde forhold i fengsler. Det skal ikke lettes særlig mye på fengselsstraffens innhold, form og innretning før motreaksjonen kommer bastant fra ”offentligheten”. I lys av utviklingen kan man spørre, som B. Karpatschov ved Psykologisk Institutt i København gjør, om ikke den repressive kriminalpolitikken [som nå føres] - blir en ”slags sosiologisk nervepille”.

Tendens og utviklingsspor 2

Den andre hovedtendensen er at rehabiliteringsideologien har fått et sterkere feste, og det vises også mer vilje til kreativitet og raffinement i forhold til en styrking av den. Miljøarbeid, samtalegrupper, programvirksomhet, behandlingsopplegg, ulike normaliserings- og påvirkningstiltak osv. utvikles i flere retninger og på forskjellige faglig-metodiske grunnlag. Enkelte av fengslene og avdelingene har utviklet

² Se to viktige artikler om forvaring: Johnsen, B. (2006): Forvaring – et barn av sin tid? *Materialisten* 4/2006, (s. 53-89) og Johnsen, B. (2006): Forvaring og utvikling for perioden 2002-2006. *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* 2006, (s. 51-67)

institusjonelle særtrekk på basis av at de har satset på spesielle typer påvirknings-, rehabiliterings- eller habiliteringsmetodikker. Visse fengselsvirksomheter har også feste i sosiale og pedagogiske prinsipper som bygger på et helhetlig og dynamisk menneskesyn. Her kan blant annet nevnes Leira fengsel med dets konsekvenspedagogikk, Hassel med virksomhetsteorien et cetera.

Det er også større fokus på og betydelig mer vilje til et tverrfaglig samarbeid med institusjoner og organisasjoner utenfor systemet (jf. også tilbakeføringsgarantien). Også samvirket med friomsorgen er omstrukturert og effektivisert.

Men mye av det som gjøres underkastes strenge funksjonalistiske og nytteorienterte krav: De tiltakene som settes i gang skal være evidensbaserte og de skal vise seg å virke. *Å virke* blir identisk med betydningen *ikke ny kriminalitet*. *Straff som virker*, heter det blant annet. I seg selv både etisk og metodologisk sett en svært problematisk uttrykksform.

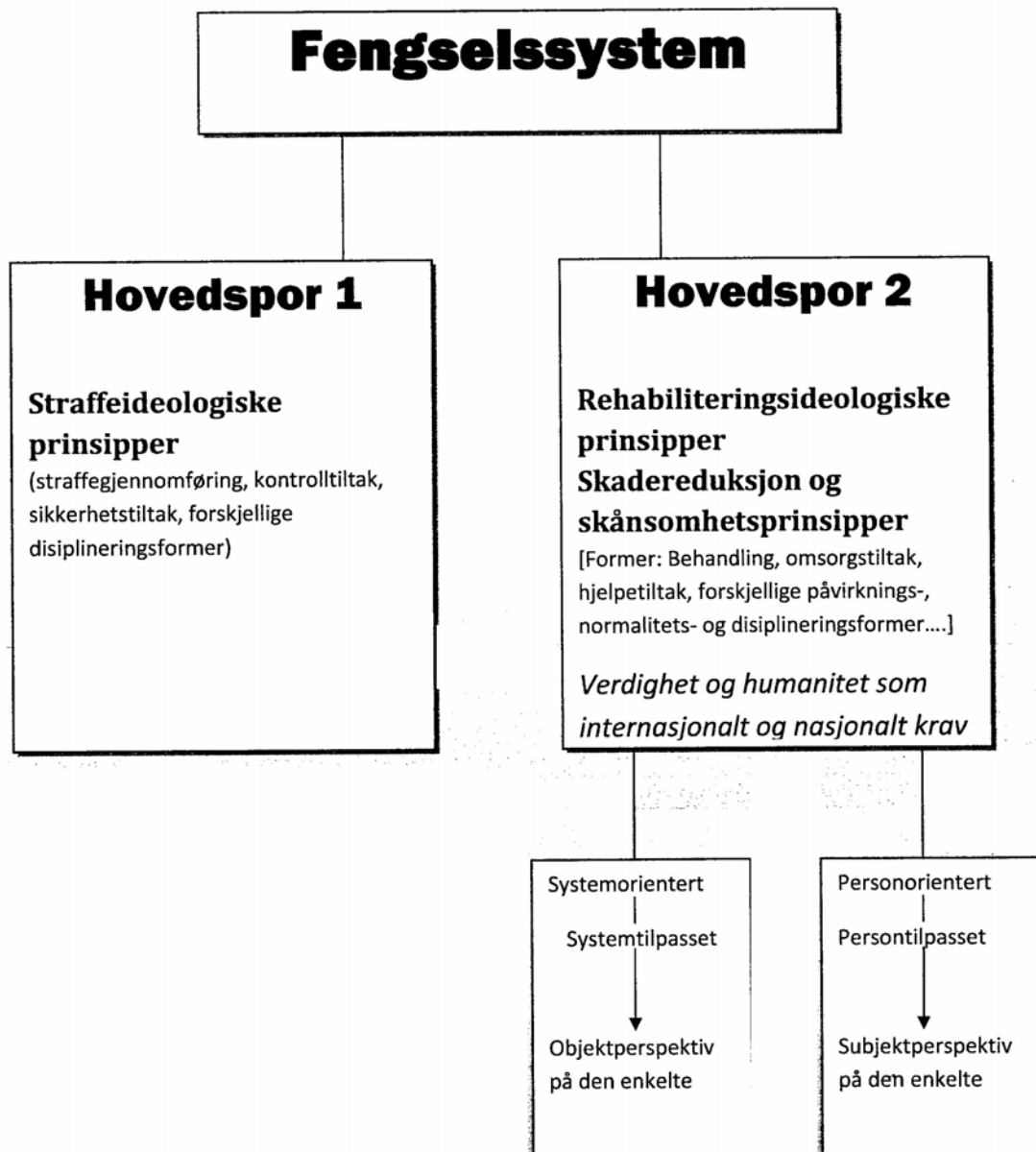
Det som kan betegnes som rehabiliteringsopplegg har i dag en betydelig bredde og representerer forskjellige faglige tiltak og begrunnelser. Men mye skjer innenfor straffegjennomføringssystemets og fengslets kontekst og kriminalomsorgens målsettinger. Motsetningene mellom straff og rehabilitering/behandling søkes blant annet løst ved samspillende strategier. Ulike former for rehabiliterings-, behandlings- og påvirkningsmetodikker siver også inn i fengselsystemet og straffeinstitusjonen, uten at straffe-, kontroll- og sikkerhetsstrukturen svekkes.

Utviklingen kan beskrives ved fire **institusjonelle hovedtrekk**.

For det første (i) finnes opplegg der rehabiliteringsideologien og dens praksisstrukturer er basert på samfunnets og systemets behov for å forme eller påvirke den enkelte. Personen blir et mål og objekt for innsatsene. Praksis og opplegg er da svært systemtilpasset og systemrettet. Aktivitetsstyringen kan også være basert på positive eller negative sanksjoner (jf. Bøsterud innspill), og ikke rettighetsprinsipper.

For det andre (ii) kan systemer og tiltak også få en form og et innhold med basis i en mer definert hjelpestrategi. Praksis og opplegg kan da være systemrettet og systemtilpasset ut fra systemets ideologiske krav og målsettinger, men det tas her noe mer hensyn til den enkeltes behov, situasjon og interesser innenfor systemets kravstrukturer og påvirkningsopplegg (systemet eller fagmiljøene i det kan påvirke eller motivere den enkelte til å følge opp og tilpasse seg systemets generaliserte tilrettelegginger; ett eksempel her kan være store deler av programvirksomheten). Ideologisk og symbolsk sett kan de ulike institusjonelle variantene framtre på en måte der de *tilsynelatende* blir mindre fengselsaktige, men reelt sett ikke er det.

Fengselssystemet (kriminalomsorg i anstalt) følger historisk sett to spor (ideologisk sett og i forhold til praksisstruktur)

En tredje (iii) organisering har en fagideologi, en praksisstruktur og et opplegg som er rettet mot fangens behov og framstår som et viktig utgangspunkt for det som gjøres. Vi kan si at opplegget er mer personrettet og persontilpasset. Fængselsvirksomhetens og samarbeidspartneres hjelpemuligheter og tiltak tilpasses mer den enkeltes framtidig eller situasjonelle behov (jf. for eksempel *Tiltak overfor tungtsonende (MASH)*, *Tiltak overfor gjengangere (TOG)*, de mest avanserte miljøarbeidende avdelingene og fængslene, kontraktsonings-stedene osv.). Oppleggets innhold og form kan også preges av å være personrettet og subjektorientert ut fra et førstepersonperspektiv. En personrettet autonomi tilstrebes da ut fra en pedagogisk og etisk nødvendighet, selv om man er underlagt straffegjennomføringens sikkerhetskrav. Disse institusjonene kan framstå som lite fængselsaktige (jf. visse overgangsboliger eller fængsler som Bredtveit 2, Bastøy, Hassel, Leira fængsel osv.). Den enkelte synes å gi større relativ frihet til fangen i straffegjennomføringen, men i bunn og grunn er det kanskje mer riktig å snakke om en relativ ufrihet i og med at straffegjennomføringen og sikkerheten regulerer tilværelsen.

En fjerde tilnærming (iv) har en **utopisk og framtidig form**. Den skal jeg komme tilbake til. Her skal kun nevnes at den baseres på et dynamisk humanistisk menneskesyn der den enkelte forstås som en skapende personlighet og forstås i et indre forhold til omgivelsene – både de naturgitte og menneskeskapte, og med basis i likeverdsprinsipper, anerkjennelse, tillit, omsorg og solidaritet. Spørsmålet er også om noen av dagens utviklede former kan ha elementer av slike institusjoner og sosiale organiseringer. Etikkggruppa som var nedsatt i forbindelse med den nye meldinga hadde en tanke for en liknende institusjonsform; den tydeliggjorde humanitet, dannelsesbegrepet, verdier og normer som kjerneelement og at innholdet i sanksjonen var tuftet på et subjektivt dannelsesbegrep og ikke behandling og rehabilitering.

Som en oppsummering kan vi altså har vi på den ene siden opplegg og tiltak for fangen som er strengt *systemrettet* og *systemtilpasset*, og på den andre siden en mer *personrettethet*, *persontilpassethet* og *subjektorientering* tilrettelegging innenfor systemets kravstrukturer.

I løpet av forskningsprosessen og de studiene som jeg har foretatt fra 1900-tallet til nå, har jeg mange ganger stilt meg spørsmålet om fængselsystemet egentlig er så forandret. Selv om fængselsystemet kan virke mastodontaktig og statisk, har det likevel vært en viss forandring metodisk sett. Dette gjelder ikke minst i forhold til utformingen av de åpne og lite fængselsaktige systemene, innføringen av en del tiltak og opplegg som er til nytte for fangene, utforming av betjentrollen, relasjoner mellom fanger og betjenter. Men spørsmålet er likevel om ikke selve

grunntenkningen har stått i en slags idéstampe til tross for en del gode tiltak og disse "lite fengselsaktige virksomhetene" og innføring av moteriktige metoder og vilje til visse reformer. **Fengselssystemets essens er intakt, og mye av det som gjøres utvikles innenfor gamle idérammer, sikkerhets- og praksisstrukturer.** Det viser seg også ved fangebehandlingen, differensieringen/fangesorteringen, fangesynet, straffegjennomføringen, progresjonssoningen, fengsel som system osv. som på mange måter vedvarer og forsterkes med nettopp basis i den gitte essensen som er svært sikkerhets- og straffegjennomføringsorientert.

Humanistisk eller teknokratisk menneskesyn som fengselsinstitusjonelt idégrunnlag

Innenfor den analytiske fininndelingen over er det nødvendig å stille spørsmål om hvilket fange- og menneskesyn som er basis for oppleggene? Ses mennesket i fengsel – ses personen som straffes i et helhetlig eller reduksjonistisk perspektiv? Ses den enkelte som et **objekt** eller **subjekt** for det som gjøres? Dernest: Systemet utfordres også ved **humane sanksjonsformer** og en **human fangebehandling** som et førende prinsipp for fengselsvesenet og kriminalomsorgen og fengselssystemets innhold og form. Kriminalmeldingen fra 1970-tallet var kritisk til behandlingstanken, men ville videreføre humaniseringen av fengselsvesenet som behandlingstanken hadde ført med seg. Stortingsmelding nr. 27 (1997/98) presiserte human fangebehandling og verdigrunnlaget for den. Som det står: "Straffelovgivning, rettspraksis og fullbyrding bygger på humanitet, rettssikkerhet og likebehandling." (s. 27). Det står videre: "Humane verdier, upartisk behandling, alminnelige anerkjente menneskerettigheter og respekt for menneskeverdet skal danne grunnlaget for kriminalomsorgens gjennomføring av strafferettslige reaksjoner." (s.27)

Men hvilken mening og betydning har begrepet **human fangebehandling**? Hva betyr å sikre den enkeltes likeverd, livskvalitet, verdighet og integritet *i et fengsel*? – en institusjon som oppfattes inhuman? Både innenfor ulike teorier om 'den kriminelle' og kriminalitet, fangebehandlingsperspektiver og fangesyn uttrykkes en grunnforståelse med basis i forskjellige menneskesyn og etiske perspektiver på enkeltmennesket og grupper av mennesker.

Mens Kriminalmeldingen var preget av en sosiologisk, eller sosiologistisk forståelse av kriminalitet, som styrkes av sosialpedagogikken på 1980-tallet, forandres perspektivet på 1990-tallet til å bli mer og mer individualiserende/individualistisk og psykologiserende/psykologistisk. Utviklingen gjenspeiler det som skjer i samfunnet ellers. Den sosiologiske og sosialpedagogiske forståelsen av den enkelte svekkes til fordel for et overslag av et syn på den enkelte

som avviker - preget av et sterkt psykologistisk og kognitivistisk grunnperspektiv. Men hva nå? – er det tegn til korrigerende av det individualistiske overslaget? Er man nå i ferd med å se den enkelte som en handlende, skapende personlighet i et indre forhold til de samfunnsmessige og naturgitte livsbetingelsene – en unik personlighet med en egen individual- og sosialhistorie formet i samvirke med andre mennesker? Her er jeg kommet til en kjernebetingelse for dagens tema.

Viktige problemstillinger er blant annet (både historisk sett og relatert til nåtid) hvilke menneskesyn som er rådende for kriminalomsorgsideologien, de ulike fangesyn og de respektive fangebehandlingsformene. Etter min mening kan vi ut fra fengselsstraffideologien og praksis sondre mellom to typer av menneskesyn som står mot hverandre – **et humanistisk** og **et teknokratisk**.

Det humanistiske menneskesynet viser til at mennesker er likeverdige (ikke noe menneske er mer verdt enn andre), har en egenverdi, er selvberende og skapende; det har bevissthet og ikke minst en frihet til å forme livet. Mennesket blir forstått som et historisk vesen: Det som det er, blir det gjennom det det gjør. I moderne tid, formes blant annet en kritisk humanisme som tar utgangspunkt i menneskets frigjørelse fra det moderne samfunnets fremmedgjørende og umenneskelige forhold³. Respekten og toleransen for enkeltmennesket er det grunnleggende ideologiske, etiske/moralske og praktiske prinsippet. Denne respekten må ikke trevles opp av en mindreverdiggjøring; det må ikke skje en sortering og gradering av menneskeverd på basis av ulike former for funksjonsnedsettinger; ei heller må det diskrimineres på et etnisk, rasemessig, kjønnsmessig eller andre sosiale grunnlag. Mange mennesker nedverdiges som følge av sosial degradering eller sosial desavuering. Et humanistisk perspektiv setter mennesket og menneskeverdet i sentrum.

Viktig blir internasjonale konvensjoner om humanitet, menneskerettigheter og menneskeverd. Det moralske eller etiske imperativet tydeliggjøres: Mennesket er et mål i seg selv og et mål for all virksomhet; mennesket må aldri brukes som middel for andre. Et slikt perspektiv fremmes også når kravet om human fangebehandling og verdibasert kriminalomsorg hevdes. Spørsmålet er imidlertid om slike symbolske og ideelle føringer preger praksis, eller poengtert annerledes, om det er mulig å gjennomføre slike fundamentale etiske ideelle krav i et system som bryter inn i

³ Humanismen har fått stor plass i samfunnskritikken etter siste verdenskrig. Humanismen settes opp mot menneskets terroristiske råskap og søkes forklart. Også samfunnsutviklingen betraktes kritisk og som en trussel: Blant annet har den Hegelske og Marx'ske fremmedgjøringsproblematikken vært sentral for tenkere fra Frankfurterskolen. Her kan nevnes særlig Marcuse. Moderne fransk filosofi (Sartre, Camus, Kojève) og særlig eksistensialismen har vært spesielt opptatt av humanismen. Humanismen er satt opp mot en umenneskelig verden. Diskutert blir også humane mål og midlene for å nå målene. Vil troen på en endelig frigjørelse føre til en ny umenneskeliggjørelse? Jf. også Sartres klassiske skrift *Eksistensialisme er humanisme* der han skriver at mennesket ikke er annet enn hva det gjør seg til. Dette er eksistensialismens første prinsipp.

menneskers integritet på en totaliserende måte. For noen av de minst fengselsaktige systemene vil et helhetlig perspektiv på enkeltmennesket og disse idealene tydeliggjøres som virksomhetsprinsipp; det ideelle målet blir da å gjennomføre et opplegg som først og fremst er personrettet og persontilpasset for i samvirke med den enkelte å sette i gang forskjellige positive prosesser ut fra personens situasjon og behov.

Jeg vil hevde at et **teknokratisk menneskesyn** preger mange opplegg og tiltak i fengselssystemet og kriminalomsorgen. Det teknokratiske menneskesynet⁴ (teknokrati: At eksperter, teknikere og andre styrer) framkjenner ikke nødvendigvis individets frihet og valget mellom ulike handlingsalternativer, men det bygger likevel på en oppfatning at man kan forholde seg til mennesket som et objekt som bør og kan forandres og manipuleres. For det første ved å endre den enkeltes være- og tenkemåte [for eksempel voldelig væremåte, stoffproblematikk osv.]. For det andre ved å forsøke å endre på den enkeltes personlighet. Dette gjøres gjennom ulike opplegg, metoder og teknikker og ved politiske tilrettelegginger og virkemidler – og ofte i en human og omsorgsrettet ånd, ”i det beste for klienten-perspektiv”. Man har tro på at mennesket kan formes, styres og administreres ved hjelp av ulike metodikker og tilrettelegginger. Varianter av et teknokratisk menneskesyn kan blant annet eksemplifiseres til 1950-tallets menneske- og individformede strategier og de tiltakene og metodene som benevnes som ulike former for funksjonalistiskinspirerte metoder i form av ’sosial ingeniørkunst’ eller psykotekniske metoder. På mange måter ble på 1990-tallet også den kognitivistiske psykologismen som ideologi og metode en fetisj – eller, inspirert av Karpatschofs kollektive sosiologiske nervepille, karakter av å være en metodisk-psykologisk lykkepille for kriminalomsorgen. En rehabiliteringsideologisk overopphetning tok dermed form: Metoden var funnet; virkningene kunne måles forskningsmessig.

For tida utvikles det subtile og raffinerte behandlings- og påvirkningsmetoder innenfor mange disipliner. Subjektet (enkeltmennesket) står ikke nødvendigvis fram som et ensidig objekt. Flere av dem kan karakteriseres i et menneskesyn der den enkelte både blir et objekt, objektivert subjekt og et subjektivert objekt for ulike tiltak og faglige intervensjoner, men også som en handlende og skapende subjekt som sikres sin integritet. Spørsmålet om den enkelte blir et objekt for ulike tiltak og metoder, reiser ikke minst viktige etiske diskusjoner om prinsipielle sider om

⁴ Hammerlin, Y., Schjelderup, G. (1994): *Når livet blir en byrde*. Oslo: Ad Notam. Det vises også til Statens Medicinsk-Etiska Råd: *Etiska vägmarken I*, Etik, Statens Medicinsk-Etiska Råd, 1990, Stockholm: Allmänna Förlaget, s. 20.

menneskeverd og den personlige integriteten. Særlig har 'brukerperspektivet'⁵ fått en egen klang.

Man skal også merke seg at objektperspektivet ofte kan beskrives som et fremmedgjørende og reduksjonistisk menneskesyn. Det kan blant annet framtre i form av klientfiseringer, sorterende fangetypifiseringer, stereotypier eller som diagnostiseringer⁶. Visse faggrupper har kommet inn i systemet med påvirkningskraft og med betydelig grad av språk-, modell- og definisjonsmakt.

En del miljøer ble etablert og formet for å bli mer påvirkningsrettede, rehabiliterings- og behandlingsorienterte. Dette ble gjort og gjøres på en måte som symbolsk sett demper det fengselsaktige uten at straffegjennomføringens essens blir borte eller svekkes. Enkelte tiltak kan også karakteriseres ved paternalistiske trekk (jf. for eksempel noen av programmene); det samme med fagetnosentrismen uttrykt i "vi/jeg-vet-best-for-deg-perspektivet"; sorteringen ved å begrepsfeste den enkeltes personlighetsstruktur og betegne personen som en avvikende eller asosial personlighet fikk dessuten en framtrødende plass i blant annet St. m. nr. 27 (1997/1998).

Det søkes en konsensus mellom straff, påvirkning og behandling innenfor doble sett av maktrammer – både gjennom straffegjennomførings- og fengselssystemets og gjennom fagmakten og fagekspertisens tilrettelegginger. En slik utvikling er svært betenkelig, og her ser vi at importmodellen kan slå negativt ut: På den ene siden *tilpasses* tiltak fengselssystemets maktstruktur og essens [systemtilpasset/systemorientert]; på den andre siden utvikles og brukes faglig tenkning, metoder og opplegg for den enkelte som ikke burde ha vært bundet opp i de fengselsideologiske grunnprinsippene.

Ved at det fengselsmessige tones ned, kan også det fengselsaktige få en ny legitimitet fordi fengselssystemets essens forsterkes av andre fagideologier og faglige tiltak. Med så raffinerte kontroll-, registrerings- og sikkerhetssystem som utvikles teknisk, sosiomaterielt og symbolsk-interaksjonistisk, kan man faktisk snakke om at systemet får karakter av å bli mer fengselsaktig på tross av at det er det motsatte som framstilles eller ideelt sett søkes. Og motsatt: Flere innser imidlertid faren for produksjon av falsk bevissthet: I stedet for å dekke til fengslets straffefunksjon, eksistensielle belastninger og lidelsesproduksjon ved et terapeutisk språk, bør man åpent og ærlig presentere det som gjøres *som en del av straffegjennomføringen* – selv om den framstår i en annen og dobbel form.

⁵ Viktige kritiske impulser som jeg har anvendt i denne avhandlingen om brukerperspektivet er hentet fra Nissen, M. (1996): Et sosialpsykologisk bidrag til forståelse af brugerindflydelse i psykosocial praksis. I: Jensen, U.J., Qvesel, J., Andersen, P.F. (red.): *Forskelle og forandring – bidrag til humanistisk sundhedsforskning*. Århus: Philosophia, (s. 81-92)

⁶ Hallerstedt, G. (red) (2006): *Diagnosens makt. Om kunnskap, pengar och lidande*. Göteborg: Daidalos

Vi ser altså at en del av det som gjøres gis skinn av å dempe det fengselsaktige, men i realiteten styrkes det fengselsaktige på en måte som kan være vanskelig å avsløre. Ubehagsfølelsen over det som skjer og kan skje blir ikke mindre når den metodologiske og etiske diskusjonen om bruken av de faglige opplegg, tiltak et cetera ikke vurderes grundig og kritisk før de er blitt tatt inn i systemet. Dessuten: De såkalte evidensbaserte studier er først og fremst opptatt av systemrettede effekter og visse suksessmål, og i for liten grad orientert mot teoretiske og kritisk-etiske spørsmål. I Larsen og min bok om *Menneskesyn i teorier om mennesket* (1997) presenterte vi seks analysekomponenter i forhold til det som gjøres: Vår kritiske refleksjon tar utgangspunkt i hvilket **menneskesyn, etikk/moral, ideologi, teori, praksis** og **metode** som kan avdekkes i det som gjøres, tenkes og formidles? Splittes forholdet opp? Jeg er svært skeptisk til denne utviklingen.

Konklusjon og ansatser til videre tenkning

Men kan det tenkes at også det utvikles opplegg og soningsformer som har systemets negasjon i seg? – eller blir så lite fengselsaktig at fengsel som system "dunster bort"?

Mens man på den ene siden kan stille spørsmål om hvor mye man lukke og sikkerhetskontrollere i et fengsel før det får en form og et innhold som et fundamentalt brudd på humanistiske grunnprinsipper, kan man motsatt og på den andre siden stille spørsmål om hvor mye man åpne et fengsel og omforme dets innhold og form før det blir noe annet enn et fengsel. Ut fra oppgaveteksten kan det logisk tenkes to utviklingsretninger:

For det første som et *fundamentalt brudd* på humanistiske grunnprinsipper: Det fengselsaktige kan bli så totalitært, makttungt og krenkende mot mennesker [både mot dem som er fengslet, som mot dem som arbeider der] at det blir et etisk krav ut fra våre demokratiske og humanistiske idealer at fengsel som system må opphøre. Altså et fundamentalt brudd. Dette er kanskje en tanke som modnes langt inn i framtida. I.L. Valle sa det slik i 1989: "Å sette folk i fengsel er barbarisk, og vi må lete etter andre straffealternativer". (Ny Tid nr. 3, 21. januar 1989).

For det andre: *Kan det utvikles opplegg og perspektiv innenfor nåværende straffe- og fengselsinstitusjonelle rammer som kan åpne for framtidens sanksjonssystem [ikke fengselsystem]* ved at det i en annen kontekst kan få en annen betydning og mening og dermed frigjøres helt fra den straffeideologien og det fengselsaktige i nåværende form. Målene for dette menneskets utvikling kan ikke settes for personen alene, fordi hans/hennes handlinger, livs- og væremåte et cetera får betydning for andre mennesker – og omvendt, andre menneskers holdninger, tenkemåter og virksomheter får betydning for den enkelte. Det er kort og godt snakk om former

for læring og ulike former for dannelsesprosesser innenfor varierte sosiale praksiser og forskjellige virksomheter.

Dernest hevdes det at det de siste årene har vært store forandringer i og for fengselssystemet, og enkelte karakteriserer utviklingen som et historisk vendepunkt og metodisk paradigmeskifte. Spørsmålet er likevel, som det hevdes, om utviklingen kan karakteriseres som paradigmeskifte eller som fundamentale endringer av og i systemet. Det må også stilles spørsmål om synet på fangebehandling og fangesyn er grunnleggende forandret. Dagens fangesortering er heller ikke ulik tidlige tiders differensiering og typifiseringer, og uansett form er det straffegjennomføringen som regulerer fengselsværen.

Muligens blandes visse ord og begreper som skal identifisere mulige endringer. Filosofisk sett er *forandring* en enhet av identitet og forskjellighet. Noe nytt må imidlertid komme til og noe annet bli borte eller svekkes – hvis ikke ville det ikke være forandring. Det betyr at det som er under forandring både er identisk med, men også forskjellig fra det som var. Noe må være uforandret under forandringen, ellers snakker vi om *forvandling*. Forholdet mellom utvikling, forandring og forvandling blir derfor grunnleggende. Sett ut fra dette filosofiske prinsippet kan det sies at fengselsvesenet *kvalitativt* sett forandres relativt lite. Ved en forvandling derimot, er det snakk om en essensiell og vesensmessig omskapning. Vi har slått fast at det har vært en viss faglig utvikling. Men slett ikke nok til å hevde at systemet er under forvandling. At systemet er under en viss forandring først og fremst må knyttes til et større mangfold i fengsels- og soningsformer og i det metodiske fangebehandlingsarbeidet. Men det generelle fengselsbildet viser *at på tross av visse innholds- og formmessige endringer, er essensen, fengselvirkens vesen og det straffeideologiske og sikkerhetsfokuserte prinsippet grunnleggende og styrende*. Fengselssystemets essens er intakt. At enkelte framhever fengselssystemer og lite fengselsaktige systemer i nåværende form og med nåværende essens som noe annet enn fengsel, eller som ikke fengsel, har mer karakter av en idealiserende og en idylliserende fordreining framfor en realistisk bedømming.

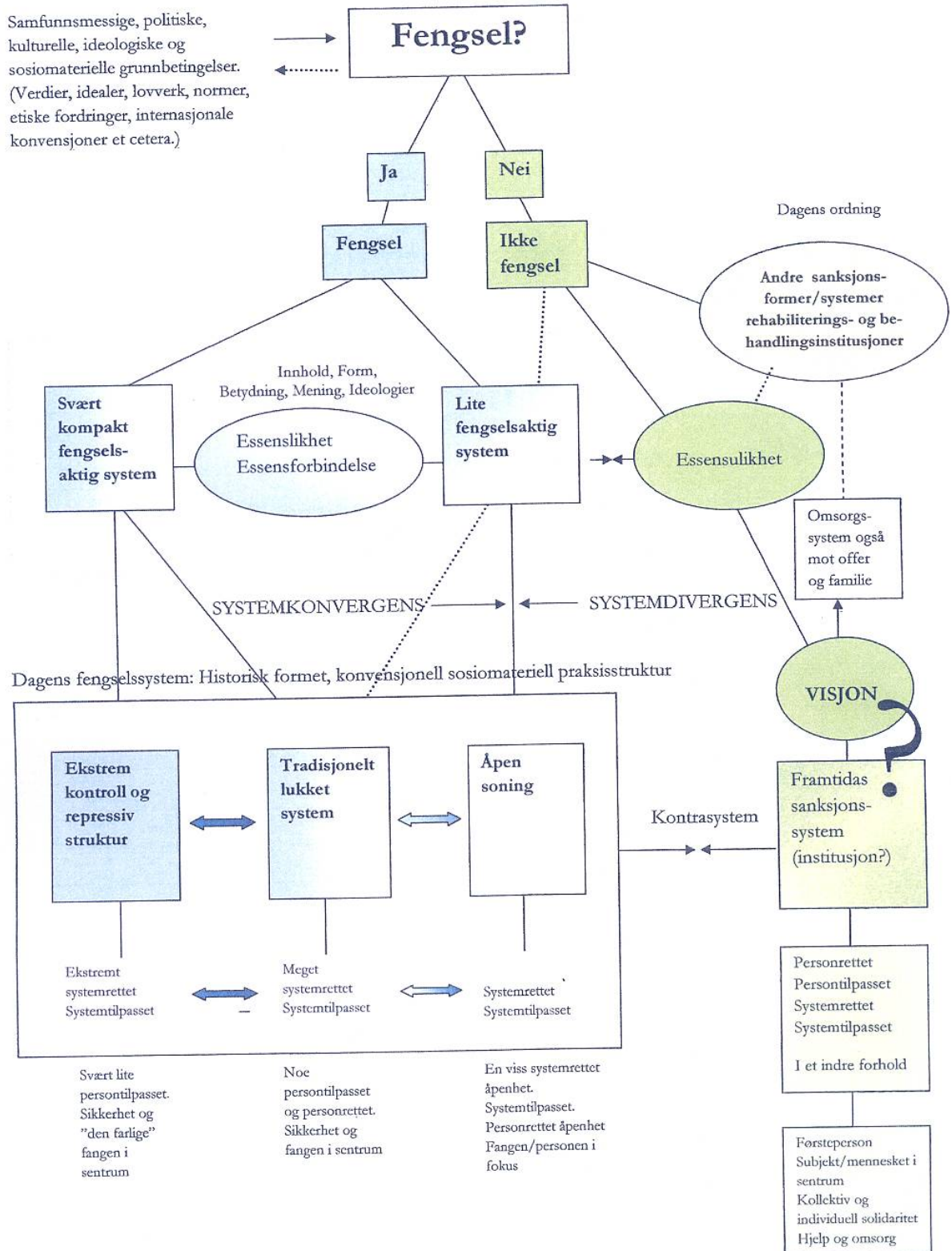
Er et annet sanksjonssystem enn fengsel i framtida en mulig eller umulig tanke? – er det, for å bruke filosofen E. Bloch, en **konkret eller abstrakt utopi**? Vanligvis oppfattes utopier i negative konnotasjoner, som en uoppnåelig ønskedrøm, som en virkelighetsfjern idealisme eller som et urealistisk drømmebilde. Men vi må skille mellom utopisme og et utopisk prosjekt. Med Bloch kan vi nyttiggjøre oss skillet mellom abstrakt og konkret utopi⁷. Slik jeg har forstått ham, er en abstrakt utopi

⁷ E. Bloch i *Das Prinzip Hoffnung* og *Geist der Utopie*. Se også Bloch, E., Horster, D. (1980): *Utopi och materialism*. Kungälv: Röda Bokförlaget; Zudeick, P. (1992): *Djävulens bakdel*. Ernst Bloch liv och verk. Göteborg: Daidalos

konstruksjoner som er forankret og stillestående og uten en dynamisk bevegelse. En **konkret utopi** derimot rommer noe reelt mulig som ikke er virkeliggjort. Den er en tenkbar framtid med mulighetsbetingelser som viser vei, og som består av langsiktige mål og perspektiver som kan påvirke tenke- og handlemåter til å bli mulige endringer og forbedringer. *Mulighetene* og *håpet* er sentrale komponenter i Blochs filosofi. Mennesker lever ikke i en statisk og fastlåst tilstand – selv ikke i et totalitært system. De har sin forbevissthet i form av sine dagdrømmer, en tenkende fantasi som kan motvirke begrensninger og herredømme. Slik sett er en ”ennå-ikke-ontologi” muligheten og håpet - og i håpet er muligheten, og håpet er motpolen til meningsløshet, tomhet og det endelige. Utopisme er det når utopiens funksjon er ureflektert. Utopisme kan være også når en betrakter et fengsel, eller et tenkt terapeutisk og frigjørende opplegg i et fengsel, som et frirom med likeverdige muligheter og en idealforståelse om en herredømmefri kommunikasjon mellom aktørene. Verken kommunikasjon eller relasjon kan i alle fall bli herredømmefri under et så strengt kontrollkrevende system og under slike asymmetriske forhold. En konkret utopi i form av et helt annet sanksjonssystem enn fengsel kan imidlertid forstås som noe reelt mulig som det kan arbeides mot.

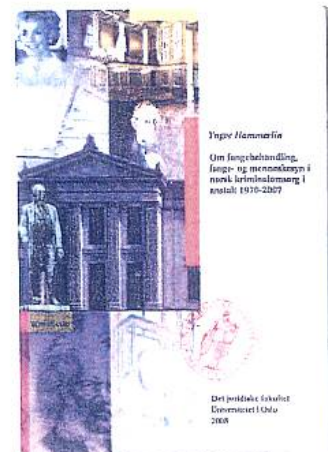
Det utvikles sentralt og lokalt ideer, tiltak og opplegg som har gitt rom for mer meningsgivende soningsforhold innenfor de straffeideologiske og fengselsmessige rammene. Det betones også at det er utviklet soningsformer og tiltak som har et definert omsorgsperspektiv og et fangebehandlingsopplegg der det gis visse muligheter til å gjøre noe med livssituasjonen innenfor de begrensede rammene som er. Selv om systemet metodisk sett er mer åpnet for impulser som kan forbedre, eller ”myke” det opp, skjer det *innenfor* de gitte straffe-, sikkerhets- og fengselsideologiske kravene; de ”gamle” ideologiske føringene, prinsippene og begrunnelsene forvaltes og reproduseres selv om de finpusses i praksis og poleres i formidlingen eller framstår i nye formvarianter.

Mest optimistisk kan man kanskje hevde at systemet kan vise til visse soningsformer med et idé-, menings- og betydningsinnhold som *kan bli spirer* til mer omsorgsrelaterte og nytenkende sanksjonsformer i framtida. For det første fordi de dialektisk sett har elementer av å være en antitese til og negasjon av nåværende form. For det andre fordi de i en annen historisk kontekst kan gi impulser til nye institusjonelle sanksjonsformer. Men da er systemet under forvandling mot noe annet enn fengsel. Slik sett kan *forvandlingens muligheter* skimtes i nåværende utvikling. At fengselsinstitusjonen får en annen essens, en annen form, en annen mening, et annet innhold og en annen betydning – fører logisk og praktisk sett til forvandling ved at den blir til noe annet enn det den er. **Den kan da ikke lenger kalles fengsel.** Ut fra disse kriteriene må også overgangsboliger kalles fengsel fordi

Etisk fordring og relasjonell kvalitet:

- Subjektsyn versus objektsyn
- Tillit versus mistillit
- Anerkjennelse versus krenkelse
- Toleranse versus intoleranse
- Respekt versus ikke respekt
- Sosial forståelse, solidaritet og sosialt ansvar i praksis

straffegjennomføringen og sikkerhetskrav må følges. Riktignok er det institusjoner med større grad av frihet for den enkelte, og med et godt indre miljø å sone i, men likevel er regelverket og praksisstrukturen formet i lys av at det er et fengsel selv om enn det skiller seg ut med en annen form og med et noe annet innhold enn det som er tradisjonelt.

Det er utviklet erfarings- og kunnskapskapital innenfor systemet som gir retning om hva som bør gjøres. Det er skapt ideer, tiltak, arbeidsmåter og soningsformer som har elementer av systemnegasjon, ny- eller annerledestenkning, og som gir visse perspektiver om andre sanksjonsformer i framtida. Det gjelder særlig de opplegg som baseres på et helhetlig syn på enkeltmennesket og som ivaretar grunnleggende etiske og faglige krav om den enkeltes integritet. Tiltak og opplegg som utarbeides må betrakte den fengslede i et subjekt- og førstepersonperspektiv, som en handlende og skapende personlighet, og da innenfor en hjelpestrategi som bygger på tillit, likeverd, anerkjennelse og respekt for den enkeltes like verdighet. Anerkjennelsesbegrepet står også sentralt for meg i avhandlingen.

Solidaritet, sosial forståelse, praktisk hjelp og omsorg under og etter fengselsoppholdet er nødvendig. Levekårsundersøkelser som er foretatt om mange fangers sosiale tapliste før fengslingen viser dette. Det er snakk om en praktisk humanisme som ikke gjør den enkelte til objekt for tiltak på fengselssystemets eller fagfolks premisser; ved objektivisering og visse former for disiplineringer okkuperes mennesket (Bourdieu: Symbolsk vold). Jeg pleier alltid når jeg foreleser å spørre om drapsmannen finnes – om stoffmisbrukeren finnes - mange undres tydeligvis over spørsmålet – men det er vesentlig å si at drapsmannen og stoffmisbrukeren ikke finnes, men at det finnes mennesker som også har begått drap, mennesker som også sliter med stoffproblemer. Det grunnleggende er å se mennesket! – ikke monsteret, ”den asosiale” osv. Jeg vil minne om at Valles kriminalmelding var sterkt preget av sosial forståelse og solidaritetsprinsipper. Ordet er særdeles velbrukt i meldinga. I meldingene i ettertid finnes det knapt. En slik grunntanke står selvsagt ikke i motsetning til å ivareta den som måtte lide for den kriminelle handlingen. Det berører både kollektivet og den enkelte. De samme grunnideene om solidaritet, hjelp og støtte gjelder selvsagt også dem.

Det er nettopp de stedene og de tiltakene i kriminalomsorgens virksomhet som tar vare på det ovennevnte grunnleggende perspektivet som har retning mot framtida. Virksomheter, opplegg, samvirkeformer og alternative sosiale miljøer er formet ut fra dette likeverdsprinsippet og med et helhetlig og dynamisk menneskesyn. Det er disse som i nåværende situasjon er så lite fengselsaktig at det kan få en annen institusjonell betydning og mening både i nåværende og i en annen sammenheng. Jeg tenker for eksempel på Hassel fengsel, Leira, Bastøy, Bredtveit 2,

overgangsboligene med mer. Jeg tror nok at jeg må slå fast at selv om de positive tiltakene innenfor nåværende virksomhetsbetingelser ikke kan oppheve fengselssystemets dominerende repressive og sikkerhetsorienterte sider, kan de erkjennes som lærestykker og praksiserfaringer som kan vise retning i hva ”framtidens fengsel” eller sanksjonsinstitusjoner kan og bør bli. Det må presiseres at det er nødvendig hele tida å avdekke konkrete sider ved virksomheten som er repressive, ødeleggende og inhumane forhold, og hva som oppfattes positivt og bra. Det er vel her ikke minst et tett samarbeid med de kritiske fagmiljøene, KROM, fangeorganisasjonene, Forening for fangenes pårørende et cetera blir så viktig. Disse miljøene er etter min oppfatning helt essensielle hvis man overhode skal kunne utvikle opplegg og tiltak som både tar vare på fangenes behov og situasjon, og som samtidig skal sikre de humanistiske og etiske prinsippene. Mange av tiltakene for fangene blir formet i fagekspertisens problembilde⁸ og ikke på basis av fangenes konkrete erfaringer.

Det gode opplegget må formes ut fra en solidarisk og praktisk humanisme der den enkelte ses som en unik, likeverdig og skapende personlighet. Jeg tror ikke at man rehabiliteres i og ved et fengselsopphold men jeg tror at det kan settes i verk habiliterings- og dannelsesprosesser i betydning dyktiggjøre seg på enkelte områder. Et helhetlig og prosessuelt perspektiv er viktig, der subjekt- og førstepersonperspektivet, den enkeltes behov og situasjon og den enkeltes integritet og verdighet, blir grunnleggende for opplegget som formes. Spørsmålet er om man i dag gir den enkelte for mye institusjonskompetanse og for lite livskompetanse. Vi vet at mange i fengslene trenger betydelig hjelp og støtte. Det er en etisk plikt å følge opp. Men vi er kommet til et punkt der spørsmålet er hvor langt man kan gå med innsatser før man bryter inn i den enkeltes integritet.

Den etiske fordringen må være: Se mennesket! – se mennesket i fengsel, se det fengslede mennesket, men se også kritisk på den lidelsesproduksjonen som fengsling og fengselshverdagen skaper, samtidig som man også må rette blikket mot de mulighetene som er eller kan skapes i den vanskelige fangeværen.

Kopi av forelesningen:

03.06.2009 13:54:15

⁸ P. Sloterdijk (1988) har pekt på faren med for mye ekspertise i alt. Han sier med giftig ironi: *”Det kommer til å slutte med at man tvinges til å gå på urologisk kurs for å lære å pisse riktig.”*

Vedlegg
Illustrasjoner anvendt til forelesningen
© Yngve Hammerlin 2008

Fangenes tapsliste

- Tap av frihet/avmakt/maktesløshet
- Sosial svekkelse og sosial avsondring.
Institusjonalisering/prisonisering; den enkelte får institusjonskompetanse, ikke «livs»kompetanse.
- Marginalisering, isolering/sosial isolasjon, anonymisering
- Inkapasitering, inaktivisering, passivisering, monotoni
- Kompetanseødeleggelse, diskvalifisering, degradering, deklassering eller forverring/stabilisering av en dårlig posisjon/livssituasjon
- Tap av grunnleggende og normale livsvirksomheter i samfunnet; tap av muligheter til å bruke visse varer og tjenester; tap av kompetansegivende muligheter; tap av kvalifiserende erfarings- og kunnskapskapital for produktive og sosiale virksomheter i samfunnet
- Midlertidige, eller varige tap, av sosiale forhold, asosialisering, fremmedgjøring, desorientering, perspektivløshet, perspektivinnsvring og perspektivfortetning
- Sosial katastrofe, fortvilelse, angst, sorg, frustrasjoner
- Tap av ting, gjenstander
- Tap av seksualitet, kjærlighet, forhold, omsorg
- Tvang til uønskete sosiale forhold, tap av sikkerhet
- Tap av sjølbestemmelse; (sosial) usikkerhet og utrygghet
- Fattigdom, kulturfattigdom; et liv på en for «trang» og kulturfattig arena (fengselsarena). Livsinnskrenkelse
- Fysisk, psykisk og sosal deprivasjon (i form av å stoppe i utviklingen, forsakelse osv.)
- Kreativ deprivasjon, etisk deprivasjon – i noen tilfeller deprivasjon
- Mortifikasjonsprosess, personlig integritet og sosial identitet trues eller svekkes – den enkelte gjøres «sosialt død»; ydmykelse og brudd på den enkeltes integritet
- Stigmatisering, avvikerkarriere

(© Yngve Hammerlin 1987/2008 - forelesningspresentasjon)

Ved bruk oppgi kilde!

En etisk og praktisk fordring: *Se mennesket!*

- Om å forholde seg til den enkelte som personlighet i et solidarisk hjelpende perspektiv
- Om å forholde seg til den enkelte i et subjekt- og førstepersonperspektiv

